

УДК 351.858

DOI [https://doi.org/10.32689/2523-4625-2023-5\(71\)-13](https://doi.org/10.32689/2523-4625-2023-5(71)-13)

В'ячеслав ТУШКОВ

аспірант кафедри публічного адміністрування, Міжрегіональна Академія управління персоналом,
вул. Фрометівська, 2, Київ, Україна, 03039

ORCID: 0009-0002-7574-8753

Viacheslav TUPIKOV

Postgraduate student at the Department of Public Administration, interregional Academy of Personnel
Management, 2, Frometivska St, Kyiv, Ukraine, 03039

ORCID: 0009-0002-7574-8753

НАЦІОГЕНЕЗ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ В СУЧАСНОСТІ: ВІДГОЛОСКИ МИНУЛОГО ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СТОЛІТЬ

NATIONOGENESIS OF THE UKRAINIAN ETHNOSIS IN THE PRESENT TIME: ECHOES OF THE PAST THROUGH THE PRISM OF THE CENTURY

Стаття присвячена дослідженню та аналізу сучасної теорії нації та націогенезу і визначає можливі сучасні напрями подальших наукових досліджень. Розглянувши особливості та закономірності процесу з позиції різних підходів до даної проблематики, стаття розглядає формування сучасного процесу становлення української нації, який певним чином повинен спиратись на історичний досвід попередніх етапів націогенезу та надає можливість порівняти погляди різних науковців на процес розвитку нації та виявити спільні структурні елементи або фази розвитку. Простежено взаємодію «об'єктивних» та «суб'єктивних» ознак нації, етнічних та соціальних її компонентів. Надаються концепції як зарубіжних вчених, так і найбільш важливі ідеї української наукової практики. Аналізуються процеси націогенезу різних державних утворень того часу. Стаття проводить аналіз нормативно-правової бази сьогодення. Пропонуються рекомендації щодо неможливості неврахування головних ознак націотворення: мови, літератури, фольклору, мистецтва, історії, права, релігії та інших ознак. Загальний висновок статті вказує на значення ефектвної взаємодії держави та української політичної нації. Розглянутий історичний досвід демонструє, що чим глибші знання про культурно-історичний розвиток конкретного етносу, тим перспективніші шляхи його становлення.

Ключові слова: націогенез, нація, націотворення, етнос, етногенез, етнонаціональна сфера.

The article is devoted to the research and analysis of the modern theory of the nation and nationogenesis and defines the possible modern directions of further scientific research. Having examined the features and regularities of the process from the standpoint of different approaches to this problem, the article examines the formation of the modern process of the formation of the Ukrainian nation, which in a certain way should be based on the historical experience of the previous stages of nationogenesis and provides an opportunity to compare the views of different scientists on the process of the development of nations and identify common structural elements or phases of development. The interaction of "objective" and "subjective" features of the nation, its ethnic and social components is traced. Concepts of both foreign scientists and the most important ideas of Ukrainian scientific practice are provided. The processes of nation-genesis of various state entities of that time are analyzed. The article analyzes the current legal framework. Recommendations are offered regarding the impossibility of ignoring the main features of nation-building: language, literature, folklore, art, history, law, religion, and other features. The general conclusion of the article indicates the importance of effective interaction between the state and the Ukrainian political nation. The considered historical experience demonstrates that the deeper the knowledge about the cultural and historical development of a particular ethnic group, the more promising the ways of its formation.

Key words: nationogenesis, nation, nation-building, ethnos, ethnogenesis, ethno-national sphere.

Постановка проблеми. Націогенез – це якісні зрушення самосвідомості та самоорганізації етносу, який стає нацією. Головна відмінність між етносом, що не досягнув стадії нації та етносом – нацією полягає в тому, що просто етнос, на відміну від етносу – нації не усвідомлює свою єдність в межах власної етнічної території, має несформовані національні інтереси, а тому і нездатний створити

незалежну національну державу. В період формування нації відбуваються такі етносоціальні і етнополітичні процеси, які пасивну етнічну свідомість розвивають в активну національну. Національна свідомість різниться від етнічної активним державницьким управлінням. Тому стрижневою проблемою націотворення є політична самоорганізація етносу, а головним завданням стає здобуття і збере-

ження незалежності та будівництво національної держави. Витворення та кристалізація відповідних суспільних ідей, поширення їх у суспільстві, практичне їх втілення, будівництво відповідних суспільних інститутів, формування та функціонування багатопланової професійної культури та ряд інших факторів є також важливими складовими націогенезу. Дослідження спрямовані на визначення орієнтирів національного державотворення та на зосередження уваги на таких поняттях як «етногенез», «нація» та «націогенез» є досить вагомими в наші дні та потребують детального аналізу для успішного завершення становлення української нації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність цієї проблеми підтверджується численними дослідженнями українських авторів. Значний інтерес становлять монографії та колективні наукові розробки українських вчених. Серед цих авторів, зокрема, А. Колодій, Ю. Римаренко, І. Кресіна, В. Лісовий, О. Майборода, О. Картунов, Ю. Саєнко, М. Обушний, Т. Рудницька, Л. Нагорна, М. Шульга та інші. Значний вклад в дослідження становлять праці зарубіжних науковців, зокрема, з української діаспори. Серед дослідників – Н. Попсон, А. Мотиль, І. Прізел, Е. Вільсон, Т. Кузьо, Р. Шпорлюк. Враховуючи драматичні часи сьогодення перед нами постають питання з минулого, які не були розв'язані науковцями в період попередніх тисячоліть, стає зрозумілим, що ці питання є недостатньо дослідженими. Враховуючи світову практику націогенезу, неможливо ігнорувати досвід попередніх етапів націогенезу, глибини знань про культурно-історичний розвиток українського етносу, тим самим обираючи найперспективніші шляхи його становлення.

Метою статті є дослідження особливостей формування української нації сучасності через призму століть, враховуючи етапи минулого, що сприятиме розумінню процесів в етнонаціональній сфері, дасть змогу перевірити виправданість застосування концепції політичної нації до етнополітичних процесів сьогодення в країні, а також сприятиме виробленню ефективної державної політики у цій сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження. В теперішній період боротьби за виживання та одночасно формування української політичної нації, зростання української національної самосвідомості серед українського народу, яке відбувається як в середині країни так і по за кордоном, спрямували сучасний науковий аналіз на визначення орієнтирів національного державотворення та на зосередження уваги на таких поняттях,

як «етногенез», «нація» та «націогенез», що і відзначає актуальність даного дослідження. Будь-яка нація не може сформуватися без досвіду минулого. Тому досить важливо узагальнити наукові здобутки етносоціології з націотворчих процесів за для успішного завершення становлення української нації.

За винятком ранніх етапів формування української нації, глибинні етапи формування східнослов'янських етносів за новітніх часів були проаналізовані вченим Б. Рибаківим. А саме: перший етап (V–VII ст.) – формування союзів слов'янських племен; другий етап (VIII – початок IX ст.) – об'єднання союзів слов'янських племен у «суперсоюзи»; третій етап (у межах Київської Русі) – завершення процесу трансформації союзів племен у новий великий етнос русичів, який згодом ліг в основу формування східнослов'янських етносів. Це фундамент процесу становлення східнослов'янських народів.

Український історик і археолог П. Толочко проаналізував та концептував хронологічний поділ українського етногенезу на основі археологічних даних і виділив такі етапи, як трипільський, шнурової кераміки, венедо-зарубинецький, анто-черняхівський, руський, монголо-татарський, польсько-литовський. Ця концепція передає поступову етнічну еволюцію на основі розвитку матеріальної культури. Однак слід зазначити, що археологічні культурні зміни не можуть адекватно відображати динаміку змін у глибинних процесах етногенезу, особливо в духовній сфері [1, с. 12].

Найоптимальнішу хронологічну класифікацію українського етногенезу було запропоновано М. Чмиховим, її визнано багатьма вченими. Він виокремлює такі основні етапи українського етногенезу: «археологічний»; «скіфо-сарматський»; «слов'янський»; «києворуський» – друга половина X ст. – перша половина XIV ст.; «іноземно-колонізаційний» – друга половина XIV ст. – XIX ст.; «етнодемографічний» – XX ст. [2, с. 92–93]. Наведена схема відображає етапи та основні детермінанти етнічного розвитку українського народу.

Постійний рух людських потоків спричиняв змішання етнічних груп, які на той час ще формувалися, у вигляді масштабних пертурбацій, спрямованих з зовні на територію України та з території України за її межі. Український етнос формувався на територіях з унікальними природно-географічними характеристиками. Кліматичні умови, близькі до сучасних, на території України встановилися близько 10 тис. років тому, після закін-

чення останнього льодовикового періоду. Таке природно-географічне положення сформувало унікальний етнос України і сприяло створенню єдиної системи передачі етнокультурної інформації. Спочатку економічна, а згодом і військова колонізація сприяла освоєнню й розширенню української території, змішуючи різні етнічні основи: мозаїчність українського етносу в XIV–XX століттях посилювалася існуванням окремих частин у рамках різних державних систем і політичних режимів [3, с. 65–66].

Суть цих різних етапів зародження України полягала у змішуванні з корінним населенням низки етнічних спільнот, які одна за одною виникали на території України. Особливо слід відзначити носіїв трипільської культури, індоєвропейські групи (носії культури шнурової кераміки, ямної культури та ін.), іраномовні групи (кіммерійці, скіфи, сармати), фракійці, германці, тюрки та інші, які в різні часи й були значною частиною українського етносу. Це етнічні групи, які влилися в етногенетичне поле. Ці етнічні групи, що займали значну частину території України, вплинули на формування популяцій, антропологічно та етнокультурно, відмінних від інших європейських регіонів. Важливою складовою цього процесу була місцева римська культура, що проникла в Україну через римське Наддунав'я та чорноморські грецькі колонії, принісши із собою нову сільськогосподарську культуру, традиції ремісничого виробництва та соціально-політичну організацію. На цих засадах у першій половині I тисячоліття виникло і почало розвиватися слов'янське населення, яке згодом склало ядро української нації. Цей аналіз доводить, що дослов'янські спільноти, інтегровані з власне слов'янською культурою, утворили унікальну українську етногенетичну нішу, формування якої завершилося в другій половині I тисячоліття нашої ери. Формування етнічних українців тривало й протягом II тисячоліття нашої ери. Інтеграція українського народу стимулювалася загрозою фізичного знищення степовими кочівниками в XII–XVI століттях та етнокультурною асиміляцією з боку поляків і московитів.

Природно-географічні умови та перебування України у складі різних національно-політичних систем сприяли виникненню та поглибленню різних проявів етнокультурного регіоналізму (субетнічного та етнографічного). Крім того, Україна перебувала на межі розколу християнської ойкомени на православний і католицький світи.

Коріння українського народу сягає далеко в минуле. Територія нинішньої України ніколи

не була порожньою і була заселена тисячі років тому, найбільш ранні сучасні люди з'явилися на українській території в епоху палеоліту, мільйон років тому. Від тоді багато поколінь успадкували досягнення попередніх поколінь і передали їх своїм нащадкам. Історична пам'ять людей також не переривалася. Культурний генофонд регіону органічно передавався наступними поколіннями і збагачувався новими елементами. Відбувалася постійна етнічна трансформація, зокрема й асиміляція [1, с. 6]. Сучасні українці мають дещо спільне з такими давніми народами і можуть говорити насамперед про походження українського народу, яке можна простежити за його матеріальною культурою, господарською системою, топографією розселення, звичаями і традиціями. Ці витoki сягають так званої трипільської культури неолітичного періоду. Сучасна археологія відносить трипільську культуру приблизно до IV–II тисячоліття до нашої ери [3, с. 81–82].

У дослідженнях висловлюються різні точки зору на роль і значення трипільської культури в походженні України. З огляду на їхню зрілість, самотність і важливе місце в українській давнині, багато дослідників схильні розглядати трипільців як якусь фундаментальну основу для формування українського етносу. Підставою для цього слугує збереження в житті українців етнокультурних рис трипільського періоду, пов'язаних із общинною структурою поселень, аграрними формами сім'ї, передаванням унікальних землеробських ритуалів та архітектурних традицій, культом родючості тощо. [4, с. 22–24]; [5, с. 73]; [6, с. 6]. Безумовно, трипільці, як і інші спільноти, що тривалий час перебували на теренах України, мали реальний вплив на процес зародження українства: на думку В. Петрова, на теренах України після неоліту сформувалися певні елементи матеріальної культури, що й до сьогодні є частиною етнологічної культури українців. Хоча вона й стала її частиною, прирівнювати трипільців до українців за антропологічними типами все ж таки не можна: «Між нами та неолітичним українським народом є кілька періодів, через які пройшли наші пращури, кілька етапів етнічної трансформації, ступенів розвитку та пережитих криз» [4, с. 24–25].

Посттрипільський період, що розпочався в II тисячолітті до нашої ери, призвів до значних змін в етнічному складі населення. Етнічний тип неолітичного населення на території України поповнився індоєвропейцями. Повсюдно до неолітичного населення приєднувалися індоєвропейці. Відбуваються

масові етнокультурні міграції. Старий Світ остаточно занепав, настав Новий Світ, і період індоєвропейського панування триває досі [7, с. 15]; [4, с. 31, 32, 37].

У другому тисячолітті до нашої ери почався перший, багато в чому опосередкований, процес етногенезу в Україні. Цей процес був дуже складним і тривалим, поряд із руйнуванням, еміграцією, переселенням і міграцією відбувалися процеси наступності й об'єднання. Усе це супроводжувалося постійною етнічною трансформацією. Цей процес значно прискорився з початком бронзового століття на території України. Це був завершальний етап первісно-общинного ладу і період зародження та становлення класових відносин, які стануть домінуючими на наступному історичному етапі. Цілком природно, що в цих умовах виникли перші племінні союзи, а їхня поява призвела до інтеграції дрібніших племінних діалектів у ширшу мовну сферу [7, с. 13–15]; [3, с. 149]. Від тоді почався прямий генетичний мовний процес у середині української нації [8]; [4, с. 123].

Таким чином, в Україні переплітаються різні культури та впливи від минулого до сьогодення. Це свідчить про багату спадщину, яку український етнос успадкував від своїх попередників і численних сусідів.

Кочові народи, що проходили через степи України, як би сильно вони не завдавали домінування над населенням, не винищували його, але не розривали зв'язки між першоприбульцями і прийшлими, між новими і старими носіями культури.

На початку першого тисячоліття до нашої ери, коли людство вступило в новий історичний період – залізний вік, на великій території південної України з'явився кіммерійський етнос. Це був перший з історично відомих етносів української території, імена представників яких стали відомі завдяки писемним джерелам, зокрема «Одіссеї» Гомера. Пристосовувшись до природно-кліматичних умов Східної Європи, кіммерійці створили першу в регіоні етнічну культуру з притаманними їй рисами суто скотарського суспільства. Це проявилось в посиленні ролі системи вождівства та поглибленні майнової ієрархії, активній експансіоністській політиці та «мілітаризації» всіх важливих територій. В умовах кочового життя етнокультурні особливості степових народів досить швидко уніфікувалися і набули подібних рис у великих степах Східної Європи.

Скіфський період залишив значний слід в етнокультурних процесах в Україні. У Північному Причорномор'ї скіфи з'явилися в

ранньому залізному віці в середині VII століття до нашої ери, витіснивши й частково асимілювавши своїх етнічних родичів – кіммерійців. Скіфи перейняли культуру і звичаї кіммерійців, тим самим продовживши етнокультурну спадкоємність між трипільським і посттрипільським періодами на території України.

Скіфія була етнічно строкатою державою, що включала в себе не тільки етнічних скіфів, а й багатьох їхніх сусідів, зокрема мешканців лісостепу і частково лісових районів України. Це було місцеве населення, яке формувалося ще в попередній період. Геродот називає цих людей скіфами-орачами, скіфами-землеробами. Багато вчених вважають, що за цими умовними описовими назвами ховаються праслов'яни. Геополітичні та етнокультурні зміни в Україні в скіфський період (VII–III ст. до нашої ери) відбувалися стосовно скіфів, грецьких колоній Північного Причорномор'я та населення лісостепу, що простягався від верхів'їв Дністра до Дніпра і середньої Ворскли. У I тисячолітті до нашої ери населення лісостепу пережило процес внутрішньої інтеграції, який виразився у виникненні племінних союзів, зосереджених у великих поселеннях [3, с. 110].

Співіснування іранських скіфів і місцевого населення лісостепової зони (здебільшого праслов'янських племен середнього Подніпров'я) в рамках єдиного соціально-політичного утворення впродовж доволі тривалого часу, безсумнівно, запустило механізм етнічної інтеграції, і цей процес було запущено наприкінці IV – на початку III ст. до нашої ери, коли була Велика Скіфія, і він призупинився лише після її руйнації. Певні етнокультурні контакти між іранцями і праслов'янами відбувалися і пізніше, наприклад, у сарматський період, але вони не були настільки тісними і великими, як у скіфський період [9, с. 10].

Початок формування протослов'янської етнічної спільноти пов'язують і з кінцем II–I тисячоліттям до нашої ери, коли бурхливе розселення індоєвропейців призупинилося. На початку I тисячоліття до нашої ери єдиний праслов'янський масив розділився на західну і східну частини. Розвиток східної частини був більш м'яким, ніж західної. Однак з освоєнням заліза і подальшим підйомом землеробства темпи історичного розвитку східнослов'янського світу значно прискорилися.

У V–VI століттях почалося масштабне слов'янське розселення. На специфічній для слов'ян території між річками Дніпро, Дніс-

тер і Південний Буг сформувалися дві великі групи склавинів та антів, що склалися з 13 різних племінних груп. Згодом вони утворили велику конфедерацію племен, добре відомих у літописах, у тому числі дулібів, бужан-волинян, древлян, хорватів, сіверян, полян, уличів і тиверців. Ці племена входили до складу східнослов'янської народності, і їхній подальший розвиток створив передумови для виникнення в IX столітті східнослов'янської держави Київської Русі, та з розпадом імперії Рюриковичів ще не завершився процес формування українського етносу [10, с. 212–214]; [7, с. 32]; [7, с. 32] [11, р. 52–87].

Дослідження цих періодів показують, що давнє населення України впродовж тисячоліть не було етнічно й культурно однорідним. Видно, що етнокультурні процеси тривали на українських землях, починаючи з V тисячоліття до нашої ери і аж до останніх віків I тисячоліття до нашої ери. Лише визнаючи безперервний розвиток етносів на теренах України та передачу культури своїх попередників наступними поколіннями людей, можна зрозуміти, чому в середині I тисячоліття нашої ери на землі України можна зустріти етнічну спільноту з тисячолітніми традиціями й віруваннями та доволі високим рівнем розвитку матеріальної культури. Так воно й було надалі.

Однак складно оцінити процес державного будівництва на цих територіях і роль влади державних структур того часу, та й навряд чи норми державного управління та державні інститути того часу мали національний проукраїнський характер.

Сформований у VIII–IX століттях український етнос виявився здатним до самоорганізації на державному рівні в X столітті. Результатом цього державного будівництва стала багатонаціональна Київська Русь.

У період з IX по XIII століття Київська Русь фактично об'єднала східнослов'янську більшість і стала однією з найбільших держав середньовічної Європи.

Київська Русь сформувалася як ранньофеодальна монархія. На вершині державної влади стояв великий князь. До складу органів влади також входили Боярська дума (рада при князеві) і віче. Київська Русь не була державою в сучасному розумінні: у неї не було ні централізованого уряду, ні розгалуженої і великої бюрократії. Відносини між владою і народом, особливо в перші роки розвитку Київської держави, здійснювалися здебільшого у формі збору данини. Однак уже на той час вони були важливим етапом у державному управлінні і були найбільш устале-

ними представницькими установами предків українського народу, східних слов'ян, а отже, й української нації.

Тема етногенезу слов'янських народів має бути очищена від ідеологічних і кон'юнктурних спекуляцій, спрощень і блюзнірства. Насамперед, беземоційному науковому аналізу мають бути піддані давні аксіоми про «спільне коріння слов'янських народів» [12, с. 22].

У наслідок занепаду Києва в другій половині XII століття серед українських князівств посилювалося значення Галичини. Галицько-Волинське князівство впродовж століття продовжувало традиції української держави і стало визнаним центром української Русі. Важливо зазначити, що ця держава була більш етнічно монолітною, ніж Київська Русь, оскільки включала в себе лише етнічні українські землі. Це свідчить про безперервність, зв'язність і наступність розвитку українського етносу.

Процес формування етнічної українськості від кінця XIV до початку XVII століття значною мірою визначався чотирма «зовнішніми» чинниками: литовцями, поляками, татарами й московитами. Зовнішні чинники зумовили біполярні й суперечливі тенденції в розвитку українських земель у XV–XVI століттях: внутрішню дезінтеграцію та інтеграцію, поглиблення етнічного відокремлення русинів-українців.

XVI та початок XVII століть стали важливим періодом для формування української нації. Саме в цей період відбувалися процеси, що визначали особливості розвитку сучасної української нації. Духовна ідентичність України вперше була сформована такими унікальними та вражаючими особистостями, як Вишенський, Потій, Смотрицький.

Процес національного становлення в Україні того часу був тісно пов'язаний із конфесійним розвитком. Це пов'язано з тим, що культурне й національне життя за таких умов часто знаходило своє вираження в релігійній сфері, особливо у створенні релігійних структур із національним спрямуванням, національними культурними й релігійними цінностями та пов'язаними з ними традиціями й символами.

В українському суспільстві того часу простежується унікальна взаємодія національної та конфесійної свідомості, що виявляє суперечність між тогочасною українською національною свідомістю, що формується, та консервативними проявами конфесійної свідомості, які сприяли розвитку певних національних стереотипів.

Вивчення питання щодо взаємовпливу конфесійної та етнічної свідомості в українській

громадській думці XVI – початку XVII ст. є важливим не лише для наукового дослідження одного з переломних періодів української історії, а й для розвитку етногенезу, культури, конфесійної свідомості та суспільно-політичного життя в Україні багато в чому, а й для розуміння подальшої логіки розвитку подій. Особливо це стосується «козацького періоду» української історії, який став рушійною силою етнічного відродження XIX століття. Представницькі органи влади того часу прагнули розвивати й укріплювати роль козацтва, як прообразу української нації, що мала важливий етнічний характер і перебувала в процесі формування.

Процес формування української нації було перервано поневоленням українців литовцями, а згодом поляками, але в етнокультурній боротьбі з чужим етнокультурним впливом було закладено духовні підвалини майбутньої національно-визвольної боротьби, а ці поневолення призвели до досить значних еволюційних змін в управлінні цими містами.

Учені розрізняють «західну» та «східну» моделі державного будівництва. Перша була реалізована здебільшого в західноєвропейському регіоні, і її складовими є історична територія, політична і правова спільність, політична і правова рівність її членів, спільна громадянська культура та ідеологія. Державотворення за цією моделлю відбувалося в результаті адміністративних, економічних і культурних змін (свого роду «революція»). Цей процес відбувався багато в чому «зверху», за підтримки державних інститутів.

У «східній» моделі державного будівництва, що бере свій початок у Центральній і Східній Європі, визначальною рисою є об'єднання спільних витоків і корінних культур. Держави «східної» моделі зазвичай формуються «знизу» шляхом народної, етнічної та культурної мобілізації, часто як рухи протесту проти іноземного поневолення.

Дослідження показали, що в цьому процесі є три основні етапи (згідно з концепцією чеського історика і політолога М. Гроха).

– Поява групи культурних діячів, які апелюють до традицій і створюють національну ідеологію (але в культурному, а не в політичному вимірі).

– Поширення ідеології цими орієнтованими на державу діячами культури. Виникнення пропагандистських структур (національних шкіл, культурних центрів, видавництв тощо) для виконання цього завдання. На цьому етапі відбувається формування національної самосвідомості мас.

– Трансформація в національний рух за політичне самовизначення.

Етногенез українського народу (зокрема в XVI – на початку XVII століття) відбувався як реалізація «східної» моделі. Це було пов'язано насамперед із відсутністю повноцінних державних інститутів. Однак у певні періоди з'являлися можливості для державного будівництва за «західною» моделлю. Такі можливості існували у XV – на початку XVII століть. Однак регіональні еліти України ніколи не порушували питання про незалежність українських земель та утворення суверенної держави.

У XVI – на початку XVII століть в Україні сформувалася група інтелектуалів, які водночас створили і стали носіями української національної ідеології. Серед них були ренесансно орієнтовані латиномовні й польськомовні письменники (зазвичай католики), які виявляли ознаки своєрідного українського патріотизму (Й. Верещинський, С. Пекалід, С. Оріховський, Я.Щ. Гербут, І. Домбровський та ін.), протестантські діячі, які виступали за українську справу (наприклад, Христофор Філалет, Мотовило, Геласій Діпліц та ін.), представники уніатів (І. Потій, М. Смотрицький пізнього періоду та ін.), і, нарешті, ціла плеяда православних діячів української культури (брати Зизанії, Г. Смотрицький, В. Суразький, Д. Наливайко, І. Вишенський, І. Борецький, І. Копинський, З. Копистенський, П. Могила та інтелектуали з його оточення, а також К. Сакович, М. Смотрицький у православний період їхньої творчості та ін.). Насамперед для ортодоксальних діячів був характерний акцент на місцевих традиціях (звідси притаманний їм консерватизм, опертя на історичну пам'ять і створення національних міфів).

Поява вищезгаданих груп інтелігенції стала одним із ключових чинників формування українських національно-культурних інституцій, більшість із яких фінансувалася землевласницькими магнатами. Це впливало на їхню діяльність і змушувало впроваджувати аристократичні стереотипи в національну ідеологію, а отже, і в національну свідомість. Це не завжди було конструктивно для державотворення в умовах України, де соціальне лідерство перейшло від патриціанської аристократії до козацтва.

У цей час Братство стало важливим державним інститутом в Україні. Братський рух зародився і розвивався в середовищі галицької буржуазії. Особливо сильним він був у Львові. За прикладом львівського Братства Успіння Пресвятої Богородиці православні

братства виникали в містах і містечках Галичини, Побужжя, Поділля та Білорусі.

Найважливішою українською державною установою кінця XVI – початку XVII століть був Острозький культурний центр.

У середині XVII століття виник великий національний рух. Його основною соціальною базою та лідерами стало козацтво. Виникнувши на тогочасному українсько-татарському прикордонні як особлива військова організація, козацтво в першій половині XVII століття стало соціальним підґрунтям українського національного руху й посилювало його військово-політичний характер.

У результаті козацького руху було створено Українську державу Богдана Хмельницького, яка після його смерті була представлена трьома державними утвореннями: Гетьманом, Запорозькою Січчю та Слобідською Україною. Проте всі ці державні утворення не були досконалими. Козаки можуть погодитися з тим, що вони «не усвідомили себе (за винятком кількох осіб серед них) повноцінними суб'єктами суспільно-політичних відносин, власниками своєї землі та елітою, відповідальною перед власним народом!». Очевидно, що це одна з головних причин козацької української трагедії.

Розглядаючи практику «східної» моделі державотворення в Україні у XVI–XVII століттях, необхідно враховувати релігійні й особливо конфесійні чинники.

Що стосується України XVI та початку XVII століть, то тут існувало велике розмаїття громад. Насамперед, варто згадати східну церкву візантійського стилю, яка називалася православною. Ця церква вже на той час була традиційною для українського народу і мала велику перевагу в конкуренції з іншими релігійними організаціями.

Церква західного римського обряду, так звана католицька церква, також мала певні традиції в Україні. Однак вона була не такою сильною, як православна, як у плані традицій, так і в плані кількості вірян.

Поряд із традиційними християнськими конфесіями з'явилися нетрадиційні – протестантизм та уніатство. У цей період на українській землі ці конфесії становили майже меншість. Основний конфлікт відбувався між православними та католиками, а протестанти й уніати фактично відігравали допоміжну роль, будучи союзниками основних конфесій (протестанти були союзниками православних, а уніати – союзниками католиків).

Термін «національне відродження», широко використовуваний М. Грушевським і його колегами по УДРП, – ідеологічний вина-

хід XIX століття. У сучасній літературі термін набув наукових прав і є еквівалентом, наприклад, «національного пробудження». Відзначаючи його ідіоматичність, Г. Касьянов пропонує альтернативний термін «націотворення». Національне будівництво як процес формування та соціалізації національних ідей було довготривалим, суперечливим і багатогранним, з моментами перерви, стагнації та зворотного розвитку. Сам елемент безперервності (відродження) в цьому процесі забезпечувався присутністю інтелектуалів: специфіка українського суспільства в Російській імперії початку XX століття, його бездержавність, тривалий розвиток двох частин України в різних царинах цивілізації та державного устрою, духовність, політична культура, відсутність адміністративно-політичної автономії та аграрного націоналізму, соціологічна недосконалість та слабка залученість мас до процесу після реформеної модернізації формували суттєві відмінності. У результаті свідомість більшості українських громадян перебувала на рівні етносу, а не нації. Процес формування української нації передбачав побудову спільної політичної стратегії для обох регіонів України, що ґрунтувалася на спільному історичному корінні, мові та ідеалах єдності. Вибір ідентичності полягав у відмові від соціальних, етнічних, регіональних та інших критеріїв самовизначення та пріоритеті національної концепції «українства». На початку XX століття під впливом пореформеної модернізації були створені соціально-комунікативні умови та з'являється прошарок місцевої еліти, зацікавлений у реалізації національної ідеї та здатний впливати на національну свідомість. Однак перш ніж це сталося, ця верства еліти мала викристалізувати «українську ідею» та сформулювати план реалізації «українського проєкту» (термін Р. Шпорлюка).

У результаті дослідження з'ясувалося, що кожна з аналізованих соціальних груп мала власну етнополітичну, культурну та релігійну орієнтацію й унікальну національну ідеологію. Лише деякі з цих ідей були широко поширені по всій Україні.

Як свідчить історія, кожне суспільство проходить основні етапи еволюції-формування народів, етнічних груп і націй. Етнос як біологічна єдність людей, пов'язаних єдиним простором, з часом набуває своєї мови, способу життя, культури, психологічних особливостей і перетворюється на етнічну групу, яка потім переростає в націю. Нація, за визначенням етносоціології, – це поліетнічна соціальна спільнота людей, що склалася істо-

рично і продовжує розвиватися на основі низки спільних ознак: території, економічних зв'язків, особливостей національної самосвідомості, психологічної структури, єдиної уніфікованої мови, поліфонічної культури та національно-правового регулювання всіх сфер життя. Це сукупність людей.

Світова історія у XVIII і XIX століттях характеризувалася формуванням держав, державних відносин, націй і національних культур. Українська класична школа, зокрема Київська історична школа під орудою Д. Антоновича та Львівська історична школа під орудою М. Грушевського, учня Д. Антоновича, презентували свої погляди на формування української держави, нації та всіх її складових. Етнічна свідомість і «націоналізм» трактувалися як філософське підґрунтя національного руху, що було синонімом терміна утворення України.

В. Антонович був провісником майбутньої модернізації українського суспільства. Він вважав, що в етногенезі відбувається не перехід від етнографічного до політичного стану, а навпаки. Зовнішні характеристики етносу можуть змінюватися, а внутрішні – ні. Драгоманов займав компромісну позицію в питанні про самовизначення України і критично ставився до крайнього націоналізму. Його конституційний проєкт перетворення Російської імперії на децентралізовану федерацію передбачав інтеграцію інтересів різних етнічних груп, але подальші історичні події звели це нанівець.

Етнічні витоки України М. Грушевський вбачав у примиренні української інтелігенції та народу, який виступав носієм етнічного світогляду; головним механізмом національного руху М. Грушевський називав національну мову, як таку, що «вирішила долю українського відродження, відновивши розірваний зв'язок інтелігенції з народом» [13, с. 321]. Історики запропонували хронологію формування держави, використовуючи як критерій оцінки розвиток ідеї національного будівництва. Перший етап тривав до 40-х років XIX ст., другий – до 70-х років XIX ст., третій – до 1907 р. і вважався не завершеним.

У радянський період радянська українська історіографія обмежувалася комуністичною концепцією «етнічної амальгамації», у межах якої українці були політизовані, а всі етнічні

групи в межах Радянського Союзу асимільовані в єдине ціле – «радянський народ», тож радянська українська історіографія не могла бути об'єктивною. Вона не спромоглася об'єктивно висвітлювати процеси «націогенезу», «етногенезу» та доволі негативно інтерпретувала праці опубліковані М. Грушевським, М. Аркасом, істориками діаспори – Д. Дорошенко, В. Липинським, Д. Донцовим, В. Винниченко.

Навіть сьогодні питання українського етногенезу є дискусійним у наукових дослідженнях. З часів незалежності України та наприкінці 2013 р., на початку періоду боротьби за виживання під впливом зовнішніх чинників, активізувався процес формування української нації сучасності, динаміку й напрямок якого визначають дві протилежні й взаємопов'язані тенденції – інтеграційна й дезінтеграційна. Аналіз досліджень показує що дані фази в націогенезі за всі досліджені періоди йдуть по синусоїді та не завершені.

Висновок. Дослідження доводять, що чим кращі знання про культурно-історичний розвиток українського етносу, тим перспективніші шляхи його становлення. Неврегульованість відносин між етносами, які проживають на теренах нинішньої України загострює національні проблеми, які можуть спричинити конфлікти, протиріччя не тільки національного, а й глобально-світового характеру. Багатовекторність процесу націогенезу потребує ще більшого аналізу та розгляду його у контексті регіональних взаємовпливів та взаємодій, щоб дійти до наукової узгодженості у визначеності термінології. Досліджувати проблему необхідно не тільки з погляду політичних теорій, а й з позиції етноревольюції суспільства, яка уособила головні ознаки націотворення: мову, літературу, фольклор, мистецтво, історію, право, релігію та інше. Прийняті Верховною Радою України закони за для «фіналізації» націогенезу: Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» від 05.02.2015 р. [14]; Закон України «Про корінні народи України» від 01.07.2021 р. [15]; Закон України «Про національні меншини (спільноти) України» від 13.12.2022 р. [16] великою мірою в своїх нормах мають як інтеграційну так і дезінтеграційну складові частини та потребують доробок в найближчий час.

Література:

1. Толочко П. П. Глибинна суть традицій // Київська старовина. 1992. № 1.
2. Чмихов М. Від Яйця-райця до ідеї Спасителя: Монографія. К.: Либідь, 2001. 432 с.
3. Савчук Б. Українська етнологія. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2004. 559 с.
4. Петров В.П. Походження українського народу. К.: МП «Фенікс», 1992. 192 с.

5. Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. К.: 1913. 256 с.
6. Шпорлюк Р. «Україна: від імперської периферії до суверенної держави: Міркування щодо утворення, перетворення та припинення існування націй у Східній та Центрально-Східній Європі. «Сучасність», 1996, № 11; № 12.
7. Історія України: Курс лекцій у двох книгах. – Кн.. I. – Від найдавніших часів до кінця XIX століття / Мельник Л. Г., Гурій О.І., Демченко М.В. та ін. К.: «Либідь», 1991. 576 с.
8. Кравченко Н., Павленко Ю. Коментар до праці «Походження українського народу». – В кн.. Петров В. П. Походження українського народу. К.: МП «Фенікс», 1992.
9. Мурзін В. Велика Скіфія як фактор етногенетичного розвитку давнього населення України. В кн.: Історія. Частина I: Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. Х.: Око, 1996. 264 с.
10. Баран В. Д. Давні слов'яни. К.: Альтернативи, 1998. 336 с.
11. Півторак Г. Українці: Звідки ми і наша мова. К.: Наукова думка, 1993. 200 с.
12. Дещинський Л. С., Гаврилів І.О., Зінкевич Р. Д., Денісов Я. Я., Тарабан В. М., Шеломенцев С. В. Історія України та її державності: Вид.3-є, перероблене і доповнене: Навч. посібник. Львів: Видавництво «Бескид Біг», 2005. 368 с.
13. Грушевський М. Український народ в его прошлом и настоящем. СПб., 1914. Т. 1.
14. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» від 05.02.2015 р. // [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text>
15. Закон України «Про корінні народи України» від 01.07.2021 р. // [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1616-20#Text>
16. Закон України «Про національні меншини (спільноти) України» від 13.12.2022 р. // [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2827-20#Text>

References:

1. Tolochko, P. P. (1992). Hlybyinna sut tradytsii: Kyivska starovyna, № 1 [in Ukrainian].
2. Chmykhov, M. (2001). Vid Yaitsia-raitsia do idei Spasytelia: Monohrafiia. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
3. Savchuk, B. (2004). Ukrainka etnolohiia. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV [in Ukrainian].
4. Petrov, V.P. (1992). Pokhodzhennia ukrainskoho narodu. Kyiv: MP "Feniks" [in Ukrainian].
5. Khvoika, V. V. (1913). Drevnye obyately Sredneho Podneprovya u ykh kultura v doystorycheskye vremena. Kyiv [in Ukrainian].
6. Shporliuk, R. (1996). "Ukraina: vid imperskoi peryferii do suverennoi derzhavy: Mirkuvannia shchodo utvorennia, peretvorennia ta pryypynennia isnuvannia natsii u Skhidnii ta Tsentralno-Skhidnii Yevropi. – "Suchasnist". № 11; № 12. [in Ukrainian].
7. Melnyk, L. H., Hurii, O.I., Demchenko, M.V. & in. (1991). Istoriiia Ukrainy: Kurs lektsii u dvokh knyhakh. – Кн.. I. – Vid naidavnishykh chasiv do kintsia KhIKh stolittia. Kyiv: "Lybid" [in Ukrainian].
8. Kravchenko, N., Pavlenko, Yu. (1992). Komentar do pratsi "Pokhodzhennia ukrainskoho narodu". V kn.. Petrov V. P. Pokhodzhennia ukrainskoho narodu. Kyiv: MP "Feniks" [in Ukrainian].
9. Murzin, V. (1996). Velyka Skifiia yak faktor etnogenetychnoho rozvytku davnoho naseleння Ukrainy. V kn.: Istoriiia. Chastyna I: Tezy ta povidomlennia III Mizhnarodnoho konhresu ukrainistiv. Kharkiv [in Ukrainian].
10. Baran, V. D. (1998). Davni sloviany. Kyiv: Alternatyvy [in Ukrainian].
11. Pivtorak, H. (1993). Ukraintsi: Zvidky my i nasha mova. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
12. Deshchynskiy, L. S., Havryliv, I.O., Zinkevych, R. D., Denisov, Ya. Ya., Taraban, V. M., & Shelomentsev, S. V. (2005). Istoriiia Ukrainy ta yii derzhavnosti: Vyd.3-ye, pereroblene i dopovnene: Navch. posibnyk. Lviv: Vydavnytstvo "Beskyd Bih" [in Ukrainian].
13. Hrushevskiy, M. (1914). Ukraynskyi narod v eho proshlom y nastoiashchem. SPb., T. 1. [in Ukrainian].
14. Zakon Ukrainy "Pro dobrovilne obiednannia terytorialnykh hromad" vid 05.02.2015 r. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text> [in Ukrainian].
15. Zakon Ukrainy "Pro korinni narody Ukrainy" vid 01.07.1921 r. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1616-20#Text> [in Ukrainian].
16. Zakon Ukrainy "Pro natsionalni menshyny (spilnoty) Ukrainy" vid 13.12.2022 r. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2827-20#Text> [in Ukrainian].